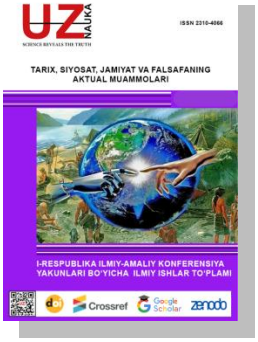
TARIX, SIYOSAT, JAMIYAT VA FALSAFANING AKTUAL MUAMMOLARI

I-RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

YAKUNLARI BO'YICHA ILMIY ISHLAR TO'PLAMI

Issue - 9(2026) Available at www.uznauka.uz

GANDIMIYON SHARTNOMASI (1873): XIVA XONLIGINING PROTEKTORATGA AYLANTIRILISHI VA UNING HUQUQIY OQIBATLARI

Sabirbaev Alisher[1]

[1]Qoraqalpoq davlat universiteti

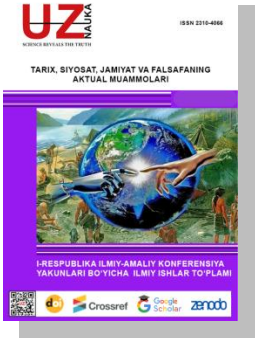
Tarix fakulteti Arxeologiya yo‘nalishi magistri

Annotatsiya: *Ushbu maqolada 1873-yil 12-avgustda imzolangan Gandimiyon sulh shartnomasining xalqaro-huquqiy tabiati, uning moddalari tahlili hamda Xiva xonligi davlatchiligi, suvereniteti va ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ko‘rsatgan ta’siri IMRAD (Kirish, Metodologiya, Natijalar, Muhokama) tizimi asosida tizimli tahlil qilinadi. Shartnoma orqali Xiva xonligi Rossiya imperiyasining protektoratiga aylantirilib, mustaqil tashqi siyosat yuritish, erkin savdo va harbiy mustaqillik huquqlaridan mahrum etildi. Shuningdek, xonlik zimmasiga yuklatilgan 2,2 million rubllik harbiy tovon (kontributsiya) va Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ining tortib olinishi oqibatlari empirik statistik ko‘rsatkichlar hamda qiyosiy huquqiy jadvallar yordamida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Gandimiyon shartnomasi, Xiva xonligi, Muhammad Rahimxon II (Feruz), K.P. fon Kaufman, protektorat, harbiy tovon, xalqaro huquq, noteng shartnomalar, Amudaryo bo‘limi.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmida Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasidagi geosiyosiy raqobat — “Katta o‘yin” (The Great Game) Markaziy Osiyo

Issue - 9(2026)

Available at www.uznauka.uz

xonliklarining taqdirini belgilab beruvchi asosiy omilga aylandi. Rossiya imperiyasi 1865–1868-yillarda Toshkent, Samarqand va Buxoro amirligi ustidan o‘z hukmronligini o‘rnatgach, navbatdagi strategik maqsad Amudaryo quyi oqimida joylashgan, geografik jihatdan alohida ahamiyatga ega Xiva xonligini bo‘ysundirish edi.

1873-yilning bahorida Turkiston general-gubernatori general-adyutant K.P. fon Kaufman boshchiligida to‘rt tomondan (Toshkent, Orenburg, Mang‘ishloq va Krasnovodsk) uyushtirilgan keng qamrovli harbiy ekspeditsiya 1873-yil 29-mayda Xiva shahrining taslim bo‘lishi bilan yakunlandi. Muhammad Rahimxon II (Feruz) dastlab shaharni tark etgan bo‘lsa-da, fon Kaufman bilan muzokaralar olib borish uchun qaytib keldi. Muzokaralar natijasida xonlikning yozgi qarorgohi hisoblangan Gandimiyon bog‘ida 1873-yil 12-avgustda (eski taqvim bo‘yicha) tarixga "Gandimiyon shartnomasi" nomi bilan kirgan 18 moddali hujjat imzolandi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — Gandimiyon shartnomasining xalqaro ommaviy huquq normalari nuqtai nazaridan moddama-modda mazmunini ochib berish, uning protektorat tizimini shakllantirishdagi o‘rni hamda xonlikning suvereniteti va moliyaviy tizimiga keltirgan huquqiy oqibatlarini kompleks tahlil qilishdan iboratdir.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda kompleks tarixiy va yuridik metodologiya qo‘llanildi:

1. Normativ-huquqiy va matniy tahlil: 1873-yilgi Gandimiyon shartnomasining asl 18 ta moddasi, Rossiya imperiyasi qonunlar to‘plami va Turkiston to‘plami arxiv materiallari birlamchi manba sifatida tahlil qilindi.

2. Tarixiy-qiyosiy (komparativ) metod: Xiva xonligiga qo‘yilgan protektorat shartlari Buxoro amirligi (1868 va 1873-yildagi Shaar shartnomasi) hamda Qo‘qon xonligi (1868-yilgi bitim va 1876-yilgi bekor qilinishi) bilan qiyoslandi.

3. Miqdoriy (statistik-iqtisodiy) tahlil: Xiva xonligiga yuklatilgan 2 200 000 rubllik tovonning yillik to‘lov grafigi, xonlikning umumiy yillik byudjetiga nisbatan og‘irligi hamda soliq yukining demografik taqsimoti matematik-statistik modellashtirildi.

NATIJALAR

1. Gandimiyon shartnomasining arxitekturasi va tizimli tuzilishi

Shartnoma jami 18 ta moddadan iborat bo‘lib, u xonlik hayotining barcha asosiy jabhalarini qat’iy imperiya nazorati ostiga oldi. Shartnoma qoidalari 4 ta yirik huquqiy blokga bo‘linadi (1-jadval).

1-jadval

Gandimiyon shartnomasi (1873) moddalarining qiyosiy huquqiy tasnifi

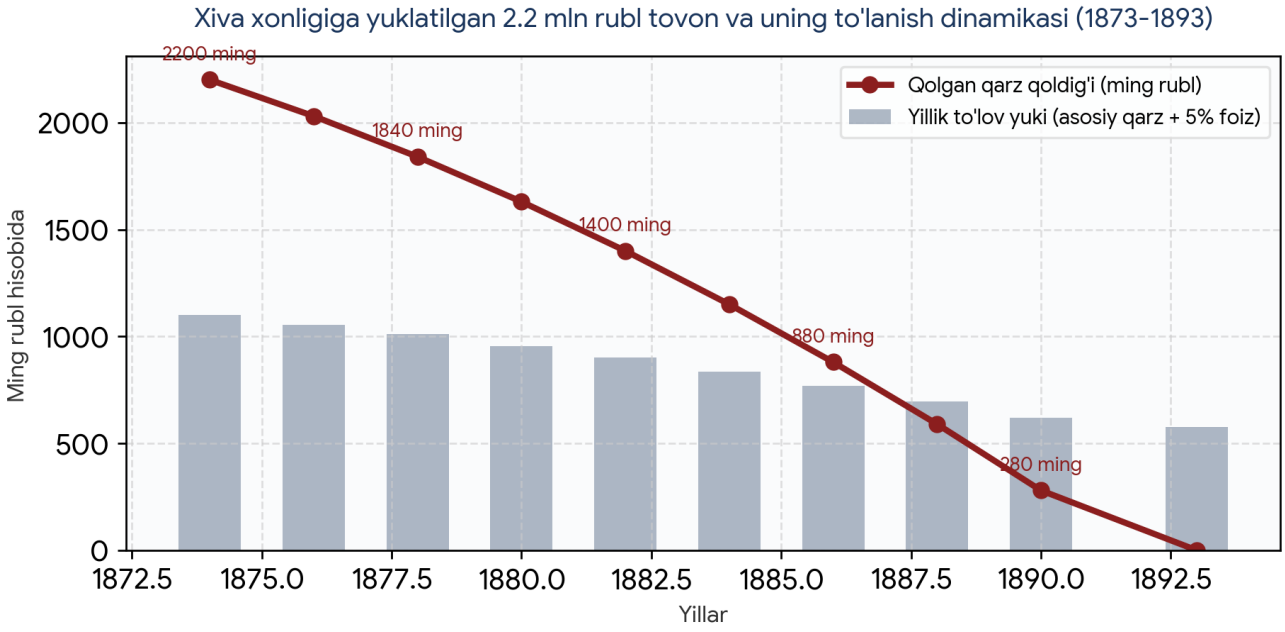
Moddalar	Asosiy huquqiy normaning mazmuni	Xonlik suvereniteti va amaliyotga ta’siri
1–2-moddalar	Xon o‘zini Rossiya imperatorining “itoatkor xizmatkori” deb tan oladi, qo‘shni hukmdorlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri diplomatik aloqalar o‘rnatish huquqidan	Xiva xalqaro huquq subyekti sifatidagi mustaqilligini to‘liq yo‘qotdi va protektorat (vassal) maqomiga tushirildi.

	mahrum bo‘ladi.	
3–6-moddalar	Amudaryoning o‘ng sohili (butun daryo oqimi bo‘ylab) Rossiya mulki deb e’lon qilindi. Daryoda faqat Rossiya kemalari maxsus ruxsatsiz suzish huquqiga ega bo‘ldi.	Xonlik hududiy jihatdan deyarli 50% ga qisqardi. O‘ng qirg‘oqda Turkiston general-gubernatorligining Amudaryo bo‘limi tashkil etildi.
7–12-moddalar	Rossiya savdogarlari va korxonalari Xiva xonligi hududida bojxona to‘lovlarisiz (boj-ziyodatsiz) savdo qilish, karvonsaroy va yer-mulk sotib olish huquqini oldi.	Mahalliy savdogarlar raqobatbardoshligini yo‘qotdi. Xonlik iqtisodiyoti Rossiya metropoliyasi xomashyo bozoriga to‘liq bog‘landi.
13–16-moddalar	Rus fuqarolari va ularning mulkiga nisbatan huquqbuzarliklar bo‘yicha sud ishlari faqat Rossiya harbiy-ma’muriy ma’murlari nazoratida ko‘rilishi (eksterritoriallik).	Kapitulyatsiya tartibi joriy etildi; xonlik sudi rus fuqarolari ustidan yurisdiksiyaga ega bo‘lmay qoldi.
17-modda	Xonlik harbiy xarajatlarni qoplash uchun Rossiya xazinasiga 2 200 000 rubl tovon	Xonlik byudjeti 20 yil davomida og‘ir moliyaviy qaramlikka tushdi, ichki soliqlar bir necha

	(kontributsiya) to‘lash majburiyatini oldi.	barobar oshirildi.
18-modda	Xiva hududida inson savdosi va umrbod qullik qat’iyan bekor qilindi, barcha asirlarga ozodlik berildi.	Xiva xonligidagi asrlar davomida mavjud bo‘lgan quldorlik tuzumi batamom tugatildi (40 000 ga yaqin eroniy va boshqa qullar ozod qilindi).

2. Moliyaviy yuk: 2,2 million rubl tovon va uning to‘lanish grafigi

Shartnomaning 17-moddasiga binoan belgilangan 2,2 million rubl miqdoridagi tovon xonlikning o‘sha davrdagi butun yillik daromadidan (taxminan 300-400 ming rubl) qariyb 6-7 baravar ko‘p edi. Rossiya hukumati tovonni 20 yil muddatga (1874-yildan 1893-yilgacha) yillik 5% ustama (foiz) bilan to‘lash sxemasini tasdiqladi.

1-rasm. 2.2 million rubl tovon qoldig‘i va yillik to‘lov yuki dinamikasi (1874–1893).

2-jadval

Markaziy Osiyo davlatlarining mustamlakachilik davridagi huquqiy maqomi qiyosiy tahlili

Mezonlar	Buxoro amirligi (1868/1873)	Xiva xonligi (1873)	Qo‘qon xonligi (1868/1876)
Huquqiy maqomi	Vassal protektorat (Ichki mustaqillik saqlangan)	Qat’iy protektorat (Xon huzurida rus Kengashi)	Dastlab vassal, 1876-yilda butunlay tugatilgan (viloyat)
Diplomatik huquq	Kaufman orqali cheklangan	To‘liq taqiqlangan (1-modda)	To‘liq bekor qilingan
Tovon miqdori	500 000 rubl	2 200 000 rubl (Eng yuqori)	Dastlab 500 000 rubl tovon
Ichki nazorat organi	Rossiya siyosiy agentligi (1885-yildan)	Oliy Kengash (Divan) — rus zobitlari raisligida	To‘g‘ridan-to‘g‘ri general-gubernator boshqaruvi

MUHOKAMA

1. Noteng huquqli shartnoma (Unequal Treaty) konsepsiyasi: Xalqaro ommaviy huquq nazariyasida Gandimiyon shartnomasi klassik “Noteng shartnoma” namunasidir. Shartnoma xalqaro huquqning asosiy tamoyillari hisoblangan suveren tenglik va ixtiyoriylik prinsiplariga zid ravishda, to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy bosim va poytaxtning ishg‘ol qilinishi sharoitida qabul qildirildi.

2. Ikki yoqlama boshqaruv va Divan tuzilishi: Shartnomadan so‘ng fon Kaufman farmoyishi bilan Xiva xoni huzurida 7 kishidan iborat maxsus Kengash (Divan) tashkil etildi. Kengashga Rossiya harbiy vakili raislik qildi va uning roziligisiz xon hech qanday jiddiy moliyaviy yoki ma’muriy qaror qabul qila olmas edi. Bu esa protektoratning amalda yarim mustamlakachilik shakli ekanligini ko‘rsatadi.

3. Ijtimoiy ziddiyatlar va milliy tanglik: Tovonni to‘lash uchun Muhammad Rahimxon II asosan turkman qabilalari (yovmutlar) zimmasiga og‘ir “solg‘ut” (favqulodda soliq) yukladi. Bu esa 1873–1877-yillarda general Golovachyov boshchiligidagi jazo otryadlari tomonidan bostirilgan shafqatsiz turkman qo‘zg‘olonlariga zamin yaratdi.

4. Quldorlikning tugatilishining ijtimoiy ahamiyati: 18-moddaning amalga oshirilishi xonlikdagi minglab forsiyzabon va boshqa qullarning ozod etilishiga olib keldi. Garchi bu progressiv gumanitar qadam bo‘lsa-da, u Rossiyaning hududdagi o‘z nufuzini oqlash va xalqaro maydonda o‘zini “sivilizatsiya tarqatuvchi” sifatida ko‘rsatish vositasi bo‘lib xizmat qildi.

XULOSA

Gandimiyon shartnomasi (1873) Xiva xonligining mustaqil davlatchilik tarixidagi keskin burilish nuqtasi bo‘ldi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni beradi:

1. Shartnoma xonlikni xalqaro munosabatlar maydonidan butunlay chiqarib tashladi va uning tashqi suverenitetini to‘liq Rossiya imperiyasi ixtiyoriga topshirdi.

2. Xiva iqtisodiyoti 2,2 million rubllik tovon va cheklanmagan bojsiz savdo tizimi orqali Rossiya sanoatining xomashyo (paxta) bazasiga aylantirildi.

3. Shartnoma de-yure xonlik sulolasini va ichki boshqaruv ramzini saqlab qolgan bo‘lsa-da, de-fakto xonlikni general-gubernatorlikka qaram protektorat ma’muriy birligiga aylantirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Turkiston to‘plami (Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края). Т. 1–594. — СПб., 1873–1917.

2. Ziyoev H. O‘zbekiston mustamlakachilik va milliy zulm davrida. — Toshkent: Sharq, 2000. — 464 b.

3. Terenyev M.A. Rossiyaning O‘rta Osiyoni zabt etishi tarixi (История завоевания Средней Азии). Т. 2. — СПб., 1906.

4. Bregel Y. Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm by Munis and Agahi. — Leiden: Brill, 1999.

5. Bobobekov H. Xiva xonligining Rossiyaga qo‘shib olinishi. — Toshkent: Fan, 1996.

6. Gangler A., Gaube H., Petruccioli A. Bukhara / Khiva: The Urban Fabric. — Stuttgart: Edition Axel Menges, 2004.